AUSTROUGARSKE UTVRDE U HERCEGOVINI

Obrambena crta: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac (*die zweite linie*)

Manuel MARTINOVIĆ
Biskupa Buconjića 32b
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: manuel.martinovic@gmail.com

UDK
Stručni rad
Primljeno: 17. veljače 2015.
Prihvaćeno: 15. travnja 2015.

Sažetak

Izgradnjom pojasnih utvrda na granici s Crnom Gorom na području Trebinja i Bileće Austrougarska Monarhija uspostavila je u Hercegovini prvu obrambenu crtu koja je bila jamac obrane istočnih granica. Kao pričuvna druga obrambena crta izabran je pojas Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac. Osim nabrojenih utvrđenih gradova tu još možemo dodati veoma fortificirane Sarajevo i Mostar gdje je zadnji činio pozadinsku potporu za navedene prve dvije hercegovačke crte. Gledajući od sjevera nalazimo niz od tri utvrde i veliku vojarnu u Kalinoviku, kompleks Ulog-Obrnja imao je vojarnu i utvrdu iznad koje je bila posebna fortifikacija tipa "šanac", Nevesinje je imalo jednu utvrdu i defanzivnu vojarnu te na kraju Stolac s tri utvrde i velikim kompleksom obrambene vojarne. Sve austrougarske utvrde u Hercegovini ispunile su svoju ulogu i tijekom Prvoga svjetskog rata protivnička strana nije uspjela probiti i zauzeti branjeno područje.

Ključne riječi: pojasna utvrda, austrougarska vojska, defanzivna vojarna, obrambena crta, topništvo.

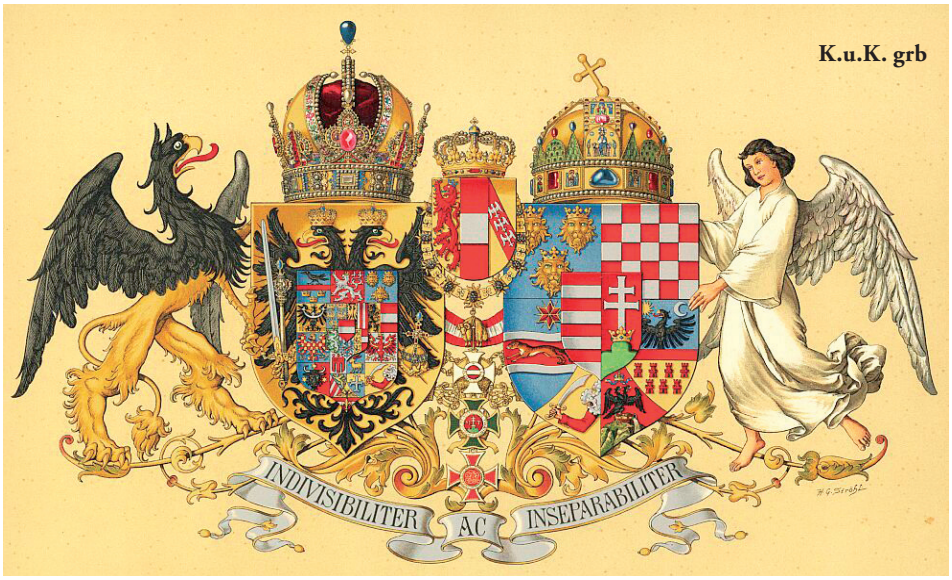
Uvod

Dolaskom na prostore Bosne i Hercegovine Austrougarska Monarhija donosi i novu eru u razvoju civilizacije, kulture i suvremenih načina ratovanja i fortifikacije. Jedna od razina bila je i gradnja pojasnih utvrda, tj. prstena sastavljenog od više samostalnih utvrda i međupoložaja (tzv. intervala) oko većega naseljenog mjesta. Status pojasnih utvrda imali su: Trebinje, Bileća, Mostar i Sarajevo. Postojalo je i nekoliko drugih utvrđenih gradova koji su činili zasebnu cjelinu koristeći se prirodnim preprekama (rijeka Drina na granici sa Srbijom) kao što je Zvornik, Višegrad, Foča i Goražde ili su činili niz kao obrambena crta. Upravo je obrambena crta Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac bila druga obrambena crta prema crnogorskom bojištu gdje su prvu crtu činile pojasne utvrde Trebinje i Bileća te Avtovac kao zaprječna oblast, dok je treću crtu s rijekom Neretvom činila pojasna utvrda Mostar koja je bila ujedno i pozadinsko uporište, logistička baza i zapovjedno mjesto za prve dvije crte, te na kraju upravno i vojno sjedište Hercegovine.

Austrougarska inženjerijska uprava je kompleks utvrda na jugoistoku Europe označavala kraticom BHD (Bosnien, Herzegowina und Dalmatien).

Karta K.u.K. Monarhije

K.u.K. grb

1. Utvrđivanje granica Austrougarske Monarhije

1.1. Općenito o utvrđivanju granica K.u.K.[1]

Austrougarska Monarhija, čije su kopnene granice bile duge oko 6150 km, morala je te granice osigurati na adekvatan način. Granice su bile same po sebi prirodno "jake" osim u Galiciji (danas Ukrajina). Zbog čestih promjena granica, vođenja ratova i vojno-političkih odnosa sa susjedima, Austrougarska nije imala, kao npr. Francuska, svoj stalni granični ili opći fortifikacijski sustav. Gradovi sa srednjovjekovnim bedemima kao: Prag, Beč, Graz, Salzburg, Ljubljana (Laibach) i Zagreb (Agram), odavno su prestali biti utvrde. Pojedine utvrde održavane su zbog mogućih pobuna u okviru Monarhije. Zbog velike kopnene granice utvrđivani su oni dijelovi koji su u tom vremenu bili najugroženiji. U unutrašnjosti održavaju se od starih utvrda mostobrani na Dunavu, Petrovaradinu i Komornu na rumunjskoj granici. Održavaju se zastarjela kazamatna zaprječna utvrđenja karpatskih prijelaza, tvrđava Brasov (Rumunjska) i utvrđeni logor Alba Iulija (Rumunjska). U primorju održavaju se samo pojasne utvrde, ratne luke Pula i Boka Kotorska, a održavaju se utvrde na Visu, Lošinju i dijelom u Trstu. Ostale utvrde, Metković, Opuzen, Sinj, Knin, Šibenik, Zadar i Senj, trebalo je zaposjesti snagama samo u slučaju rata. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, težište utvrđivanja preneseno je na galicijsku, talijansku i crnogorsku granicu.[2]

1 Carski i kraljevski ili K.u.K., skraćeno od njemačkog *Kaiserlich und Königlich* ili u prijevodu na hrvatski carski i kraljevski (c. i k.), jest povijesni pojam koji se odnosi na Austrougarsku Monarhiju od 1867. do 1918. godine. Sve javne institucije u Austrougarskoj Monarhiji imale su ispred imena i prefiks K.u.K.

2 Radojica Pavičević, *Austrougarske tvrđave u Crnoj Gori*, Pobjeda, Podgorica, 2012., str. 7.

Galicijske utvrde sastojale su se iz pojasnih tvrđava Krakow i Przemysl (oba u Poljskoj), utvrde oko Lavova (Ukrajina), mostobrana na Sanu (Poljska) i Dnjestru (Moldavija) i 24 blockhausa[3] za osiguravanje važnijih željezničkih mostova i tunela. Osim ovoga osnovnog zadatka, utvrda Krakow zatvarala je dolinu Gornje Visle, a Przemysl je štitio željezničku prugu Lavov - Krakow i planinske prijelaze južno od nje. Visokoplaninska talijanska granica bila je branjena na svim prijelazima planinskim zaprječnim utvrdama, dijelom zastarjelim, s topničkim kazamatima, a dijelom suvremenim s kupolama. Najveća pažnja posvećena je tirolskom bastionu koji je zapravo odskočna daska za upad u sjevernu Italiju. Centralno utvrđenje bila je planinska pojasna utvrda Trient (Italija) za zatvaranje doline rijeke Adige. Najjače utvrde bile su na sjevernom rubu jezera Garda u oblasti Riva (6 utvrda) i na planinskom platou Folgarija - Lavarone gdje je Trient bio najbliži granici. Prijelazi u Kranjskim i Julijskim Alpama zatvoreni su, uglavnom, dvokatnim kazamatnim utvrdama izgrađenim 80-ih godina 19. stoljeća, osim kod Malborgheta utvrda Hensel (Italija), gdje su za zaštitu dolina Gaila i Save Dolinke u beton ugrađene kupole u stare utvrde.[4]

U Bosni i Hercegovini Austrougarska je odmah poslije okupacije 1878. godine pristupila preuređenju zastarjelih osmanskih utvrda u Zvorniku, Sarajevu i Višegradu te izgradnji obrambenih vojarni i blockhausa za gušenje mogućih ustanaka. Za zaštitu hercegovačko-zetskoga operativnog smjera krajem 19. stoljeća počelo je utvrđivanje granice prema Crnoj Gori. Oslanjajući se na utvrđenu Boku Kotorsku, osim nekoliko karaula, podignute su planinske pojasne utvrde Trebinje i Bileća i zaprječna oblast Avtovac, a kao druga crta, utvrde Stolac, Nevesinje, Ulog i Kalinovik. Treću crtu činila je Neretva s pojasnom utvrdom Mostar, a Sarajevo je bila pojasna utvrda kao upravno i vojno središte BiH. Specifični objekti bile su obrambene vojarne, obično jednokatne ili dvokatne u obliku manjih utvrda, koje su izvana imale samo otvore za gađanje i prozore s dvorišne strane. Poslije Balkanskih ratova, kada

Austrijski car Franz Josef

3 Blockhaus - vrsta fortifikacije manjih dimenzija (otporna točka - bunker).

4 Rudi Rolf, *Festungsbauten der Monarchie Die k.k.- und k.u.k. - Befestigungen von Napoleon bis Petit Trianon, eine typologische Studie*, Prak Publishing, Middelburg, 2011., str. 43.

su Srbija i Crna Gora počele dobivati topništvo velikih kalibara, pristupa se modernizaciji južnodalmatinskih i bosanskohercegovačkih utvrda. Boka Kotorska i Trebinje dobivaju utvrde s čeličnim kupolama. Manjim zaprječnim utvrdama zatvoreni su svi pravci koji vode s područja Grahova i Nikšića prema Boki Kotorskoj, Trebinju, Bileći i Sarajevu.

Utvrde u Hercegovini u potpunosti su ispunile svoju ulogu. Utvrde u Boki Kotorskoj izdržale su od 17. do 27. listopada 1914. topničku paljbu s Lovćena[5] topovima 120 i 155 mm bez značajnijih oštećenja. Austrougarska je ojačala Boku Kotorsku novim utvrdama u polustalnom tipu, a za njezinu zaštitu podigla je Lovćensku crtu od Budve na Goliš i na istočnim i sjevernim padinama Lovćena.[6]

U Prvom svjetskom ratu od utvrda u Galiciji samo su pojasne tvrđave odigrale važnu ulogu. Kada su austrougarske armije odbačene s crte San - Dnjestar - Przemysl, a pojasna utvrda Przemysl iscrpljena blokadom, predala se tek poslije šestomjesečne opsade, Krakow je odigrao ulogu strategijske razine galicijske bojišnice. Utvrde na talijanskoj granici zaštitile su koncentraciju austrougarskih snaga nakon što je Italija 1915. godine objavila rat K.u.K. Monarhiji. Talijani u Prvom svjetskom ratu nisu uspjeli zauzeti ni jednu od austrougarskih utvrda.

1.2. Utvrđivanje obalne granice na Jadranu

Razvojem mornarice Austrougarska je nastojala razvijati i sustav obalnih

Tipovi odora K.u.K. vojske

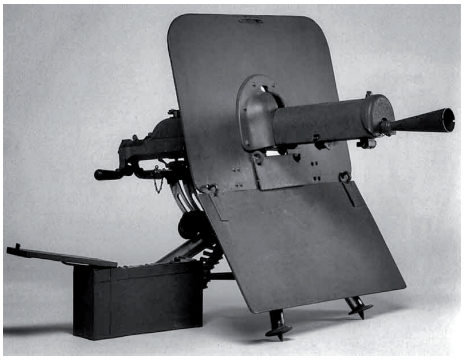

Nove uniforme naše vojske.
1. C. kr. austrijsko domobransko pješačtvo u zimskoj paradnoj opremi. 2. Kr. ugar.-hrv. domobr. pješačtvo u zimskoj paradnoj opremi. 3. Poručnik željezničke i brzojavne pukovnije, u službi. 4. Kapetan domobranskoga pješačtva za planinsku službu ("carski strielci") u pojedinačnoj paradnoj opremi. 5. Zasnovana jedinstvena uniforma za sveukupno konjaničtvo. 6. Konjanički strielac sa strojevnom puškom. 7. Obskrbna branša.

5 Topove su na Lovćen dopremili Francuzi koji su ih tamo ostavili crnogorskoj vojsci, da bi ih potom zaplijenile K.u.K. trupe generala Stjepana von Sarkotića, prigodom osvajanja Crne Gore.

6 Bernard Sulivann, *The Austrou-Hungarian fortresess of Montenegro*, CreateSpace Independent Publishing Platform, London, 2013., str. 19.

utvrda koji je prilagođavan ovisno o važnosti pojedinih dijelova obale, procjena o najboljim mjestima za baziranje flote, kao i od vojnopolitičke situacije u određenom razdoblju. Tijekom francuske vladavine na cijeloj obali, do 1814. godine, koristile su se zaposjednute utvrde koje su građene kroz dugi niz godina i uglavnom su služile za obranu pojedinih luka i gradova.[7] Napoleon je posvetio pažnju izgradnji utvrda na Jadranu, posebno Dubrovniku i okolici, a Boku Kotorsku utvrdio je u poljskom tipu. Utvrdio je Pulu i Kraljevicu, a Englezi su utvrdili luku Vis.

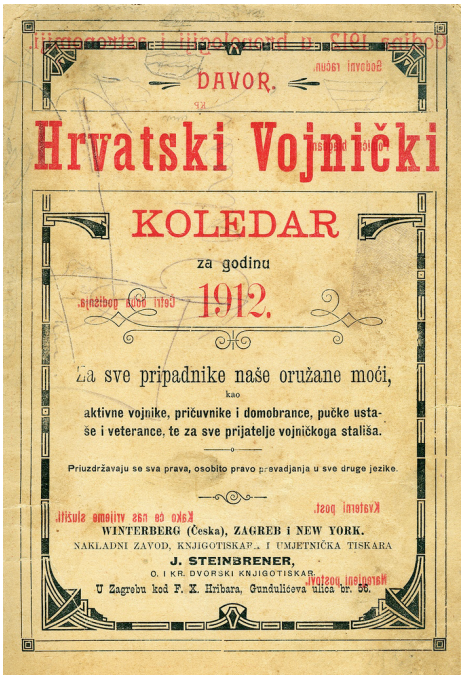
Austrougarska strojnica Schwarzlose M0712, 8 mm, često oružje u K.u.K vojsci

Austrija je 1814. godine naslijedila velik broj utvrda, u Veneciji, Trstu, Piranu, Puli i Boki do Budve. Sve do polovice 19. stoljeća koristila je postojeće utvrde s manjim prilagođavanjima i djelomičnim preoružavanjem, jer su takve utvrde još mogle izvršiti zadatke zbog kojih su i izgrađene. Vojno-politička situacija bila je takva da je u Jadranu Austrougarska držala samo neophodan broj postrojbi s malim brojnim stanjem, obranu je zasnivala na tom sustavu utvrđenih luka od kojih su najvažnije bile: Lošinj, Zadar, Šibenik, Hvar, Vis, Korčula i Budva. Oko Dubrovnika i u Boki Kotorskoj, kao važnim strategijskim točkama obrane, angažirala je veći broj ljudstva i tehnike. Kao ratne luke ili kao utvrđena uporišta za mornaricu služili su: Venecija, Trst, Pula, Vis, Gruž i Boka Kotorska. Sredinom 19. stoljeća, kada je razvojem znanosti i vojne tehnike došlo do nagloga poboljšanja taktičko-tehničkih karakteristika naoružanja, postojeće utvrde u vidu gradskih zidina, lučkih kaštela i pojedinih gradskih poluutvrđenih i poljskih obalnih baterija, nisu više mogle pružiti dovoljno sigurnosti i zadovoljiti nove zahtjeve u organiziranju obrane obale i luka. Zbog toga je trebalo pristupiti reorganizaciji postojećega sustava i prilagoditi ga novim uvjetima. Podizanje suvremenih utvrda u svim lukama bilo je veoma skupo, pa je Austrougarska odlučila prvo smanjiti broj utvrđenih luka i oblast na obali i opredijelila se za utvrđivanje najvažnijih točaka na obali od globalnog interesa Austrougarske i njezine mornarice. Austrougarska vlada proučavala je potrebne promjene pa je njezino "Centralno povjereništvo za utvrđivanje" 1850. godine zauzelo stav koji odgovara već kasnijim načelima koja su trajala do 1914. godine. Povjerenstvo za utvrđivanje zaključilo je da će obala pojačanjem i organizacijom flote biti bolje zaštićena nego utvrđivanjem obale ali isto tako da je za mornaricu potrebno nekoliko potpuno sigurnih luka kao što je Pula i Boka.[8]

7 R. Rolf, *nav. dj.*, str. 85.

8 *Isto*, str. 90.

Poslije rata 1866. godine i zbog daljnjega napredovanja i usavršavanja naoružanja, posebno topova velikih kalibara i veće razorne moći, trebalo je još više smanjiti broj utvrđenih mjesta i oblasti. Pojedini slabo utvrđeni gradovi pretvoreni su u otvorene gradove, a utvrde napuštene. I dalje je ostalo načelo da obalu treba prvenstveno braniti mornarica, jer je to najjeftiniji i najracionalniji način, a da se utvrde pojačaju i moderniziraju tamo gdje je to potrebno. U sljedećim dekadama ostaju utvrđene luke Pula s Lošinjem, Dubrovnik i Boka Kotorska, a poslije 1880. godine razoružane su utvrde u Dubrovniku. U Šibeniku su napuštene sve utvrde, a 1882.-1883. izvršena je samo građevinska opravka utvrde "Sveti Nikola" koja je naoružana s nekoliko starijih topova velikoga kalibra, kao središte malo otporne lokalne obrane koja se oslanjala prvenstveno na postavljanje morskih mina.[9] U Puli su poslije 1890. godine izgrađene utvrde koje su u Prvom svjetskom ratu još bile upotrebljive. Također, oko Pule je izgrađeno nekoliko utvrda na Brijunskim otocima, oko Fažane, a modernizirana je i jedna utvrda na Lošinju. Pomorska obrana Boke Kotorske sve više je dobivala na važnosti kako zbog strategijskih planova Austrougarske o širenju na istok, blizine Otranta, tako i zbog blizine granice Crne Gore i njezinih geografsko-taktičkih prednosti, ustanaka 1869. i 1882. i procjena o mogućnosti Rusije i Francuske da s Crnom Gorom ugroze teritorij Austrougarske preko zetsko-hercegovačkoga operativnog smjera i s mora. Zato se Boka Kotorska počevši od 1882. počela naglo modernizirati kroz duži niz godina sve do Prvoga svjetskog rata.[10]

DAVOR.

Hrvatski Vojnički

KOLEDAR

za godinu

1912.

Za sve pripadnike naše oružane moći,
kao
aktivne vojnike, pričuvnike i domobrance, pučke ustaše i veterance, te za sve prijatelje vojničkoga stališa.

Pridržavaju se sva prava, osobito pravo prevadjanja u sve druge jezike.

WINTERBERG (Češka), ZAGREB i NEW YORK.
NAKLADNI ZAVOD, KNJIGOTISKAR., I UMJETNIČKA TISKARA
J. STEINBRENER,
O. I KR. DVORSKI KNJIGOTISKAR
U Zagrebu kod F. X. Hribara, Gundulićeva ulica br. 56.

Vojnički kalendar za 1912. godinu

Bečko zapovjedništvo nije pripisivalo veliku važnost većem iskrcavanju postrojbi na obalu, pa su utvrde i dalje kao u drugoj polovici 19. stoljeća trebale izvršiti zadatak sigurnosti baziranja brodova Ratna mornarica. Planirano je proširenje pomorskoga bojišta pulske luke sve do jugoistočnoga dijela Istre i širenje prema sjeveru, jer je pulska pojasna utvrda već zastarijevala, a moguće kopneno bojište bilo je previše blizu. Boka Kotorska

9 Kurt Mörz de Paula, *Der Österreichish-Ungarische befestigungsbau 1820-1914*., Verlastohr, Wien, 2006., str. 37.

10 *Isto*, str. 40.

je dodatno utvrđivana a razmišljalo se o izgradnji nove ratne luke između Splita i Šibenika, međutim, proračunom je zaključeno da je ta investicija iznosila oko pet milijuna kruna, pa ni to nije realizirano. Iako je glavno zapovjedništvo smatralo da je izvršenje pomorskih desanata na obalu s većim brojem postrojbi malo vjerojatno, ipak su u posljednje vrijeme vršili procjenu da na potezu od Neretve do Dubrovnika postoji mogućnost iskrcavanja snaga koje bi mogle ugroziti austrougarsku bojišnicu prema Crnoj Gori. Planirano je da se ušće Neretve s provizornom lukom Klek zaštiti baterijama, a da se predvidi i uporaba borbenih brodova topiljarki.[11] Mornarica je tražila da se kod Stona kanalom presiječe poluotok Pelješac (i premosti pokretnim mostom) i tako olakša uporaba topiljarki, kao i da se utvrdi ratna luka Šibenik koja bi onemogućavala iskrcavanje snaga na kopnu.[12] Predviđena je i mogućnost iskrcavanja neprijateljskih snaga kod Dubrovnika, pa je planirano da se modernizira utvrda na Srđu, da se izgradi utvrda na Brgatu i u području Kupari - Srebreno - Mlini. Do 1914. godine ništa od ovoga nije realizirano. U Boki, gdje je 1907. godine bilo sjedište pojasne utvrde za operacije protiv Crne Gore, poduzete su opsežne mjere izgradnjom brojnih komunikacija, urađene su utvrde na obali, kopnene utvrde i zaštitna međuuporišta.[13]

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće gledište Austrougarske o vojno-strategijskoj ulozi Boke Kotorske bitno se izmijenilo. Namjere Austrougarske prema Albaniji i njezino nastojanje da omogući svojoj floti nazočnost u Sredozemlju, zahtijevali su da se za glavno uporište osigura luka južnije od Pule. Boka Kotorska je svojim položajem najbolje ispunjavala ove uvjete, ali je bilo i slabosti kao što su njezin mali prostor, vrlo uzak izlaz na pučinu, slaba povezanost s pozadinom i pokraj izgrađene pruge do Zelenike, moguća izloženost topništvu neprijateljskih brodova, a prije svega blizina dominirajuće crnogorske bojišnice, pa se razmišljalo o Šibeniku, Splitu a najviše o Neum-Kleku.[14] S druge strane, Boka Kotorska predstavljala je krilni naslon sve jače utvrđivane hercegovačke bojišnice prema Crnoj Gori. Navedeni uvjeti neminovno nameću potrebu da se jezgro utvrde adekvatno i zaštiti. Zbog toga je oko zaljeva izgrađen veći broj isturenih, jakih i samostalnih fortifikacija koje čine obrambene pojaseve i na taj način otežavaju ugrožavanje infrastrukture u luci, kao i zaštitu flote. Pojasevi se isturaju tako da se poštuju taktička načela, ali da se i konfiguracija terena maksimalno iskoristi. Tako postojeća utvrda počinje prerastati u pojasnu i do Prvoga svjetskog rata postaje jedna od tri najveće utvrde toga tipa u Austrougarskoj Monarhiji. Pojasna

11 Topiljarka - vrsta manjih brzih borbenih brodova bez oklopa naoružanih topništvom manjeg kalibra i torpedima.

12 Zvonimir Freivogel, *Austrougarska vojska u Prvome svjetskom ratu*, Despot Infinitus d.o.o., Zagreb, 2014., str. 125.

13 K. M. de Paula, *nav. dj*., str. 73.

14 Attilio Krizmanić, *Pulska kruna*, Čakavski sabor, Pula, 2009., str. 89.

Austrougarsko topništvo 90 mm na otvorenoj platformi jedne od utvrda

utvrda nije urađena samo u Boki, nego je takav sustav utvrđivanja, u to vrijeme, općeprihvaćen kod većine zemalja. Specifičnost ove utvrde proistječe iz posebnosti terena na kome se radi. Za izradbu pojaseva oko tvrđave maksimalno su iskorištene pogodnosti koje nudi zemljište u zaljevu i oko njega.[15] Sustav je i postavljen tako da i profesionalnom vojniku zastane dah kada na licu mjesta vidi koliko je odabir mjesta za izgradnju svake od obrađenih fortifikacija brižljivo i stručno odabran. Tada potpuno postaje jasan stav grofa Hermanna Moritza von Sachsena (1696.-1750.), generala i vojnog teoretičara: "Rat je zanat za neuke, a znanost za eksperte."

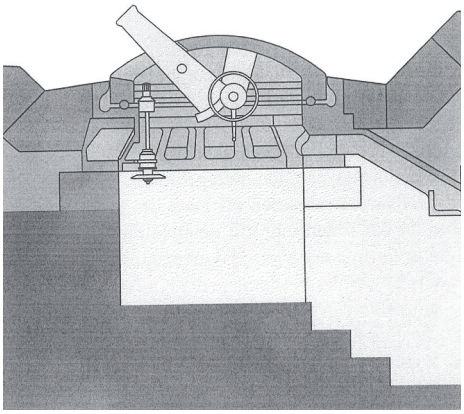
1.3. Utvrđivanje u Bosni i Hercegovini

Odmah po dolasku u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine Austrougarska je pristupila detaljnim analizama postojećega fortifikacijskog sustava naslijeđenog od osmanske vojske kao i izgradnju novoga prilagođenijeg novim načinima ratovanja i suvremene ratne tehnike. Naime, postojeći fortifikacijski sustav nije udovoljavao novim kriterijima vojne arhitekture tako da se krenulo u izgradnju potpuno novoga sustava. Neki od objekata iz toga razdoblja nastavili su se koristiti kao npr. neke kule u sklopu pojasne utvrde u Trebinju i starog grada Vratnika

15 *Isto*, str. 78.

16 Noyau (franc.) - jezgra obrane središta pojasne utvrde.

iznad Sarajeva (u sklopu Noyau[16]), neke su dograđene i proširene (Crkvina iznad Trebinja), a građene su i nove utvrde na mjestu starijih kao što je utvrda iznad Stoca, na mjestu staroga obrambenog kompleksa, ili npr. Bijela Tabija iznad Sarajeva. Konceptualno rađene su pojasne utvrde oko gradova kao što su Trebinje, Bileća, Mostar i Sarajevo.[17]

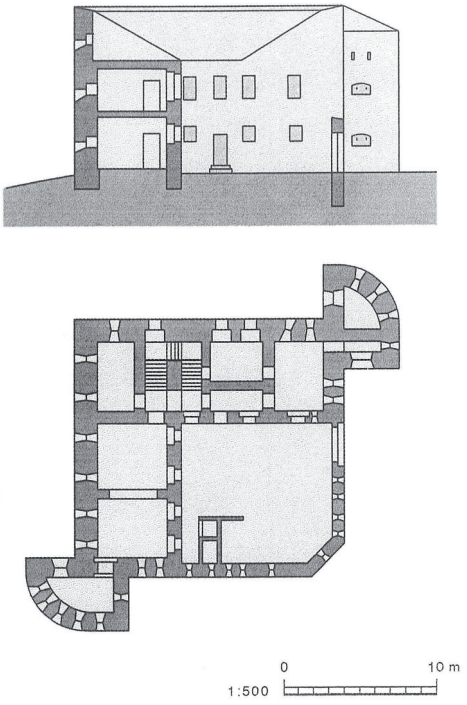
Metalna okretna kupola haubice, 150 mm kakve su bile postavljene na utvrde oko Sarajeva

1. Trebinje je imalo strategijski položaj uza samu crnogorsku granicu na kojem se otvarao nikšićki pravac koji je pak mogao poslužiti crnogorskoj vojsci za osvajanje same Hercegovine ili pak kao baza austrougarske vojske za daljnje nastupanje prema Crnoj Gori. Izgrađeno je bilo ukupno devet utvrda s numeracijom od I do IX kružno oko grada u smjeru kazaljke na satu gledajući u smjeru sjevera, što je bio standard tadašnjih inženjerijskih direkcija K.u.K. Dva glavna tipa utvrda bila su Werk i Wachhaus, a osnovna je razlika bila u tome što je Werk (utvrda) imala topničko naoružanje s poljem djelovanja od 270 do 300 stupnjeva, osim lakoga pješačkog naoružanja, dok je Wachhaus (stražarska utvrda) imala samo lako naoružanje i služila je za nadzor i zatvaranje međuprostora između topničkih utvrda. Kasnije pojačavanjem sustava obrane mnoge Wachhaus (stražarske utvrde) dobile su Anex u vidu topovskih platformi te su podignute na standard Werk (topničke utvrde).[18] Međuprostori su pojačavani naročito nakon Balkanskih ratova (1912.-1913.) sa Zwischenbaterrie (topnička međubaterija) ili s mnoštvom Stutzpunkte (otpornim točkama) koje nisu bile ništa drugo nego ojačani betonski bunkeri povezani betonskim rovovima koje je bilo krajnje zahtjevno raditi na kršu kao što je slučaj u Hercegovini. U Trebinju su se nalazile i četiri velike defanzivne vojarne koje su u kontekstu vojne arhitekture bile karakteristične za BiH a posebice istočnu Hercegovinu te istočnu Bosnu. Radilo se o klasičnim vojarnama za smještaj određenoga broja vojnika koje su bile okružene obrambenim zidovima, kružnim kaponirima na kutovima i otvorima za djelovanje iz pješačkoga oružja (puškarnicama) te tzv. "mašikulama" (Maschikule), metalnim pločama na višim katovima koje su imale pomične otvore za djelovanje streljačkim oružjem. Logorski kompleksi su u svom sastavu imali

17 Z. Freivogel, *nav. dj*, str. 129.

18 Erwin Grestenberger, *Die K.u.K. Festungsartillerie 1867.-1918.*, H. Weishaupt verlag, Graz, 2008., str. 116.

objekte za zapovijedanje, administraciju, zgrade za časnike, bolnički odjeli za ranjenike, skladišta streljiva i hrane, pekarne, vojarne za vojnike, štale i obrambene objekte za neposrednu obranu i sve to opasano visokim zidovima. Naravno, treba naglasiti kako se u Trebinju nalazila i najmodernija utvrda sagrađena u BiH, utvrda Strač (Werk Strač ili Werk Srač[19] kako se još spominje u K.u.K. ratnim mapama). Utvrda je bila u potpunosti rađena od betona i imala je dvije okretne kupole s haubicama od 100 mm te metalnim okretnim kupolama za strojnice

Skica stražarske utvrde tipa Wachhaus

i korekciju topničke paljbe. Tijekom Prvoga svjetskog rata urađeni su dodatni zahvati na pojačavanju prstena oko Trebinja te su izgrađene i fortifikacije u poljskom tipu (provizorne i privremene) a postavljena je i bodljikava žica i minska polja od kamenih fugasa.[20] Do Trebinja je izgrađena i željeznica, bitna za opskrbu pojasne utvrde u Trebinju i Bileći.

2. Bileća, koja se nalazi sjevernije od Trebinja, još bliže crnogorskoj granici, imala je status pojasne utvrde. I tu je kao i u Trebinju izgrađeno ukupno osam utvrda s numeracijom od I do VIII, u smjeru kazaljke na satu u smjeru sjevera, s dva glavna tipa utvrda Werk i Wachhaus, te su po istom obrascu mnoge Wachhaus (stražarske utvrde) dobivanjem topništva, podignute na standard Werk (topničke utvrde). U samom gradu Bileći bila je manja defanzivna vojarna a izvan grada je naknadno napravljen veliki kompleks obrambene vojarne "Neu Bilek" ili Nova Bileća koji je imao status Lagera ili tzv. Logora.[21] Na samom izvoru rijeke Trebišnjice izgrađen je vodovodni sustav kojim su se opskrbljivali vojni objekti kao i cijeli grad Bileća. Osim toga svaka je utvrda pokraj sebe imala veliku cisternu s kolektorom (čatrnja) te niz manjih unutar samoga objekta. Oko grada, između utvrda, rađene su otporne točke u vidu bunkera povezanih rovovima te pojas od bodljikave žice. Tijekom Prvoga svjetskog rata neke od bilećkih utvrda bile su gađane cr-

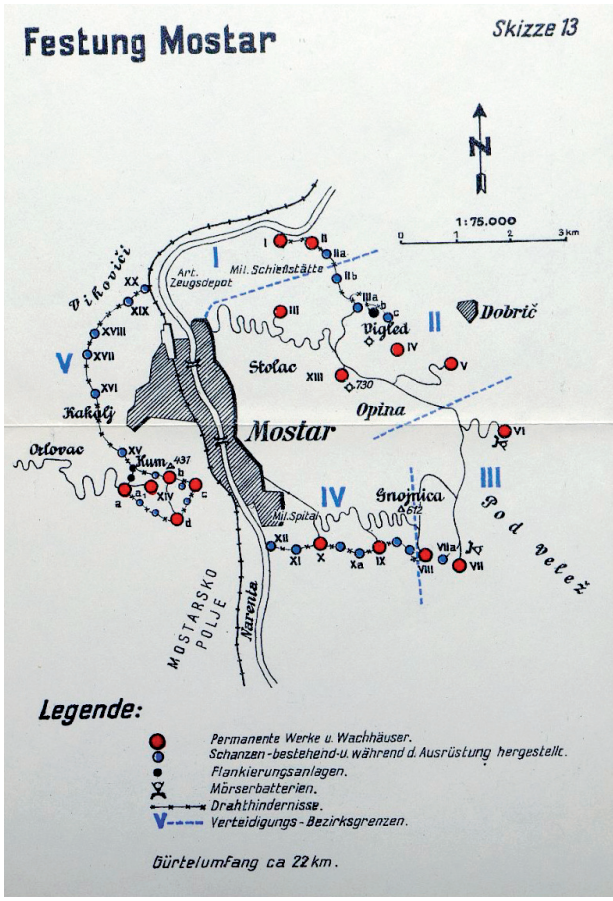
19 Zbog teškoće u izgovoru na njemačkom jeziku pojedini toponimi su drugačije pisani i izgovarani (Strač - Srač) pa čak i neka mjesta (kao npr. Bileća - Bilek).

20 Daljinski aktivirane mine u trenutku prolaza neprijateljskih snaga.

21 E. Grestenberger, *nav. dj.*, str. 125.

nogorskim topništvom ali su prošle bez znatnijih oštećenja.

3. Mostar kao upravno i vojno središte mostarskog okruga imao je najviše utvrđenih objekata u Bosni i Hercegovini. Ukupno je bilo po numeraciji 19 utvrda od kojih je Werk kategoriju s topništvom imalo šest objekata, dok je kategoriju Wachhaus imalo devet objekata. Tri su utvrde bile u kategoriji Schanze (Šanac) što je predstavljalo veći objekt nepokriven s velikim rovom, prilagođen za djelovanje topništvom i lakim naoružanjem. Postojale su također i fortificirane bitnice kao samostalne fortifikacije od kojih se jedna, numerirana, nalazila na sjevernom ulazu u grad na području između Vrapčića i Zalika, a ostale četiri na brdu Hum u sklopu središnje utvrde. Utvrde su povezane sa 60 međupoložaja u vidu otpornih točaka povezanih rovovima u kamenu ili betonu, i opasanih bodljikavom žicom. Neki od položaja imali su i čelične ploče za djelovanje strojnicama a one su težile oko 4,5 tone. Osim toga izgrađena su i 34 položaja na visovima oko grada u polustalnoj fortifikaciji kao vanjski prsten obrane. Unutarnju jezgru obrane činili su defanzivna vojarna Nordlager (Sjeverni logor), te vojarne Sudlager (Južni logor gdje je bila i vojna bolnica), Westlager (Zapadni logor - danas Sveučilište) i Ostlager (Istočni logor - Konak). Osim toga kao logistička podrška izgrađena je golema infrastrukturna mreža u vidu puteva, željeznice, skladišta, cisterni za vodu s kolektorima (čatrnje), vodovod u urbanom dijelu Mostara, strelišta, bolnice, vojna groblja, zračna baza u Jasenici, itd. Sve navedeno upućuje na zaključak kako je Mostar bio najgušće fortificiran grad u BiH, a neka područja poput Podveležja, te posebice brdo Hum iznad Mostara, čine možda najgušću skupinu fortifikacija i u svjetskim okvirima. Čovjek i danas ostaje zadivljen inventivnosti i organizaciji tadašnje Monarhije uzimajući u obzir količinu izgrađenih materijalnih dobara i stupanj tehnike i tehnologije prije 120 godina.

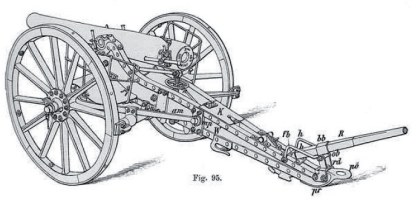

Plan pojasne utvrde Mostar

4. Sarajevo je bilo upravno središte BiH te mu je kao takvom posvećena posebna pažnja prigodom uređenja prostora za obranu. U Sarajevu su, od lijepo tesanoga kamena, izgrađene

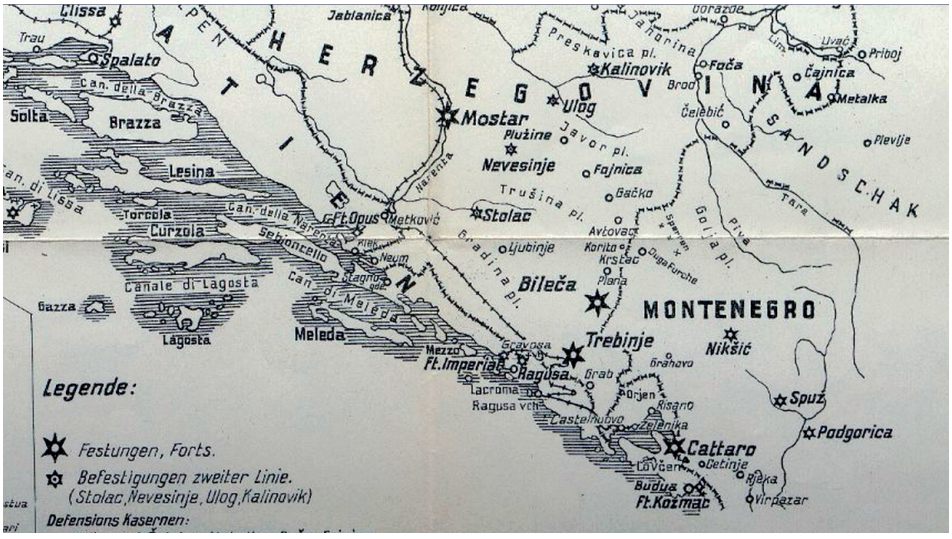
četiri utvrde karakteristične po čeličnim okretnim kupolama s haubicama od 150 mm, te topovima 90 mm u otvorenim platformama. Osim toga postojale su još dvije Zwisschenbaterie (međuuporišta s otvorenim topničkim platformama). Neki objekti na Vratniku iz osmanskog razdoblja dograđeni su kao Weissbastion (Bijela tabija). Također su izgrađene i tri stražarske utvrde tipa Wachhaus, od kojih dvije na obroncima Trebevića. U samom gradu bilo je više vojarni sa svom potrebitom infrastrukturom a u Rajlovcu se nalazilo i vojno zračno uporište. Oko grada uređene su mnoge otporne točke s bodljikavom žicom i opkopima.[22]

I u drugim mjestima postojale su utvrde ali ne u obliku pojasne utvrde. Kako su prvu liniju obrane činile pojasne utvrde u Trebinju i Bileći, tako je odlučeno da drugu crtu obrane

U opremi utvrda tipa Werk standardni top je bio M-75, 90 mm

čine Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje i Stolac pa su i u tim mjestima također građene utvrde. Osim nabrojanih fortifikacija, u istočnoj Bosni rađen je veći broj defanzivnih vojarni a najviše su bili utvrđeni gradovi uz Drinu kao Goražde, Višegrad, Foča i Zvornik, od kojih je zadnji imao najveću fortifikaciju iznad samoga grada. Postojao je i projekt za izgradnju suvremene betonske utvrde s čeličnim kupolama za topništvo ali početak rata prekinuo je te planove.

Karta s prikazom druge crte Stolac - Nevesinje - Ulog - Kalinovik

22 Norbert Zsupanek, *K.u.K. Besestigungen militarbouten und anlagen im raum Cattaro*, Wien, 2009., str. 73.

Upravo kratkotrajni prodor srpskih snaga preko Drine 1914. godine bio je pokazatelj da taj sektor ratišta nije bio dovoljno utvrđen, dok su utvrde u Hercegovini potpuno opravdale svoju ulogu. Posebnu kategoriju fortifikacija činile su Oružničke postaje ili Žandarmerijske vojarne postavljene na važnim komunikacijskim prolazima i naseljenim mjestima. Vojska nije imala nadležnost nad oružništvom, no u istočnoj Hercegovini i nekim dijelovima istočne Bosne ti objekti rađeni su kao obrambeni objekti uzimajući u obzir iskustvo s pobunama lokalnoga stanovništva u više navrata krajem 19. stoljeća.[23]

2. Druga crta obrane: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje i Stolac

2.1. Kalinovik

Kalinovik je mjesto udaljeno samo 40 km od granice s Crnom Gorom, smješteno na 1080 metara nadmorske visine u kotlini između planina Treskavice i Lelije, na raskrižju putova Foča - Sarajevo i Nevesinje - Sarajevo. Austrougarska vojska u Kalinoviku izgradila je logor s defanzivnom vojarnom i barakama za oko 500 ljudi i 50 konja, čiju neposrednu obranu poslije 1908. godine čine tri utvrde: Werk Vezac, Werk Gradina i Wachhaus Vranja Glava. Okolina Kalinovika služila je tada kao poligon za školska gađanja gorskog topništva a tu ulogu zadržala je sve do početka 90-ih godina prošloga stoljeća. Tijekom Prvoga svjetskog rata u operacijama crnogorske ofanzivne grupe u istočnoj Bosni, sandžačka vojska krajem rujna 1914. godine izbila je blizu Kalinovika gdje je ostala do listopada iste godine kada je poražena i povučena natrag preko granice.

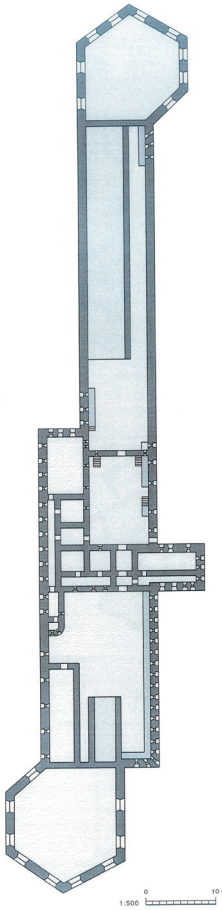
Inače, 1879. godine Kalinovik je imao 11 kuća i 84 stanovnika, da bi 1910. godine taj broj narastao na 879 stanovnika, od čega 571 vojnik i 308 civila, što govori koliko je vojska imala veliku ulogu u vidu demografskoga i gospodarskoga rasta. Bilo je to najjače utvrđeno mjesto na crti obrane Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac.[24]

1.) Werk Gradina najdulja je austrougarska utvrda u BiH i duga je ukupno 130 metara što je bilo uvjetovano orografijom navedene kote i njezinim geostrateškim položajem. Pozicionirana je zapadno od Kalinovika na koti visokoj 1134 metra. Imala je dvije poligonalne platforme za topove kalibra 90 mm. Na jednoj su platformi bila smještena tri topnička oruđa, što je činilo ukupno šest topova na utvrdi. Prema jednoj od platformi vodila je rampa duljine 35 metara. Utvrda je imala otvore za djelovanje pješačkim naoružanjem u svim pravcima, a u njezinom središtu bila je vojarna za smještaj posade. Optičkom vezom bila je povezana s ostalim utvrdama, a raspolagala je telefonskom linijom i cisternama za vodu. Utvrda je i danas relativno dobro očuvana.

23 Usp. Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.
24 Ismet Huseinović, *Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*, Bybook, Sarajevo, 2005., str. 15.

Ostatci utvrde Werk Gradina

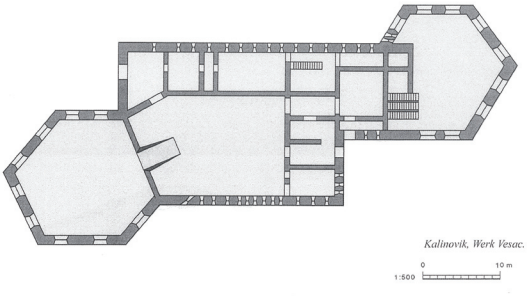
Skica utvrde Werk Gradina

Platforma za topove utvrde Werk Gradina

Werk Gradina - pogled iz zraka

Skica utvrde Werk Vezac

Vranja Glava - stražarska utvrda tipa Wachhaus

Defanzivna vojarna u Kalinoviku i Werk Gradina na brdu iznad naselja

2.) Werk Vezac (Vesac) bio je smješten istočno od Kalinovika na koti visokoj 1182 metra. Imala je sličnu strukturu kao i Werk Gradina, dvije platforme s po tri topa kalibra 90 mm i jednak sadržaj unutar utvrde, ali mnogo manju duljinu. Utvrda je porušena i tek se naziru ostatci.

3.) Wachhaus Vranja Glava utvrda je stražarnica jugozapadno od Kalinovika. Njezino osiguranje činila su dva polukružna kaponira koji su imali mogućnost flankirne paljbe uzdužno sa zidovima utvrde, pješačko naoružanje i bodljikava žica radi onemogućavanja pristupa. Imala je vlastitu cisternu za vodu, kao i optičke i telefonske uređaje za komunikaciju. Utvrda je u potpunosti srušena i nikakvi ostatci više nisu vidljivi.

4.) U središtu Kalinovika nalazila se velika obrambena vojarna sa svim njezinim elementima u vidu skladišta, zgrada za časnike, vojnike, cisterne, štale za konje, prostor za vježbu itd.

U Kalinoviku je bila smještena III. bojna K.u.K. Böhmisches Infanterie Regiment "Freiherr von Sterneck" Nr. 35 pod zapovjedništvom Oberst Johann Ritter von Mossiga čije se sjedište nalazilo u Pilsenu - današnja Češka.

2.2. Ulog-Obrnja

1.) U austrougarskom razdoblju Ulog je selo u nevesinjskom kotaru, okrug Mostar. Godine 1879. imalo je 80, a 1900. godine 250 stanovnika. U njemu su se nalazili pošta i telegraf, žandarmerijska postaja, kao i obrambena vojarna, sa svim njezinim elementima, koja je zbog strateškoga položaja i prijašnjih ustanaka na tom području bila veoma važno vojno uporište. U K.u.K. vojnoj terminologiji spominje se Ulog-Obrnja kao jedna vojno-

Austrougarska vojna topografska karta Uloga i Obrnje iz 1884.

Jubilarna medalja koju je general Appel dodjeljivao tijekom vojnih manevara

Ulog s vojnim taborom

Defanzivna vojarna Ulog

obrambena cjelina. General K.u.K. konjice Johann Nepomuk Martin von Appel bio je na službi i u Ulogu.[25]

2.) Obrnja je malo mjesto koje je 1900. godine imalo samo 200 stanovnika. Nalazi se na putnom smjeru Nevesinje - Kalinovik, od Uloga udaljeno 8 km a od Nevesinja 33 km. U Obrnji je bila locirana utvrda stražarnica - Wachhaus. Iznad Obrnje na koti Pandurica s nadmorskom visinom od 1324 metra nalazio se fortifikacijski objekt kategoriziran kao Schanze - Šanac. Inače, Šanac kao tip fortifikacije susrećemo još u pojasnim utvrdama Mostar i Sarajevo. Dakle, radi se o utvrđenju poljske fortifikacije koja ima visok profil, javlja se u 17., a puni razvoj dostiže u 19. stoljeću da bi nestala kao pojam fortifikacije u Prvom svjetskom ratu. Šanac je bio poligonalnog oblika i imao je sklonište u središtu. Duboki rov s nasipom okruživao ga je, a od naoružanja imao je strojnice, osobno naoružanje vojnika a mogao je primiti i oruđa brdskoga topništva.[26]

Wachhaus Obrnja

2.3. Nevesinje

Nevesinje leži na zapadnom obodu Nevesinjskoga polja, na nadmorskoj visini od 889 metara. Po broju kuća i stanovnika Nevesinje nije mnogo odudaralo od sela. Veliki priraštaj stanovništva u Nevesinju bio je uvjetovan porastom njegova vojnostrateškog značaja i proširenjem gradskoga područja. U samo tridesetak godine bilježi porast od 157% (1879. godine imalo je 757 stanovnika, a 1910. ima 1948 stanovnika). Postavljanjem značajnih vojnih snaga u mjestu, Nevesinje je uobličavalo svoju urbanu fizionomiju s neophodnim držav-

Austrougarski vojnik na službi u Nevesinju

25 *Isto*, str. 16.

26 N. Zsupanek, *nav. dj.*, str. 79.

no-upravnim i vojnim ustanovama. U gradu se nalazilo zapovjedništvo brdske brigade, zapovjedništvo kotarskog oružništva, carina i financijska straža. Imalo je poštu i telegraf, općinsku ambulantu a izgrađen je i moderan vodovod.[27]

1.) U Nevesinju je bila smještena velika defanzivna vojarna koja je i danas dobro očuvana. Vojnu ulogu imala je sve do početka ovoga stoljeća. Na vojarni su bile postavljene metalne mašikule za neposrednu obranu u slučaju napada. Na kutovima bili su flankirni kaponiri koji su pokrivali prostor oko utvrde. Imala je sve elemente potrebne za život vojnika u mirnodopskom i ratnom razdoblju. S istočne strane logora nalaze se originalna dobro očuvana metalna vrata s prorezima za djelovanje pješačkim naoružanjem. U logoru je bila smještena IV. bojna K.u.K. Galizisches Infanterie Regiment "Wilhelm Ernst Großherzog von Sachsen-Weimar-Eisenach, Herzog zu Sachsen" Nr. 80, pod zapovjedništvom pukovnika Joseph Krużlewski koji se nalazio u Ukrajini, kao i K.u.K. Ungarisch-Kroatisches Infanterie Regiment "Kornprinz Ferdinand von Rumänien" Nr. 96, čije je sjedište bilo u Petrovaradinu, a zapovjednik je bio pukovnik Stephan Pilar.

2.) Iznad grada bila je utvrda pod nazivom Fort Grad, koja pripada u kategoriju Werk utvrda s dvije topovske platforme. Slično kao i utvrde u Kalinoviku, imala je četiri do šest topova

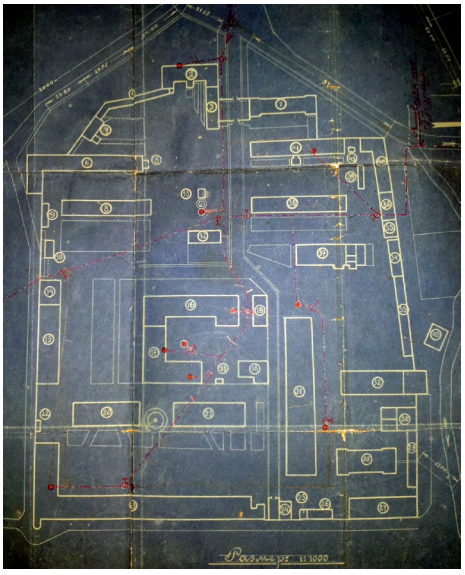

Fotografija obrambene vojarne u Nevesinju - pogled s utvrde tipa Werk iznad grada

27 I. Huseinović, *nav. dj.*, str. 17.

Izgled obrambenog kaponira defanzivne vojarne u Nevesinju

Skica obrambene vojarne u Nevesinju

Defanzivna vojarna i danas je najveća građevina u Nevesinju

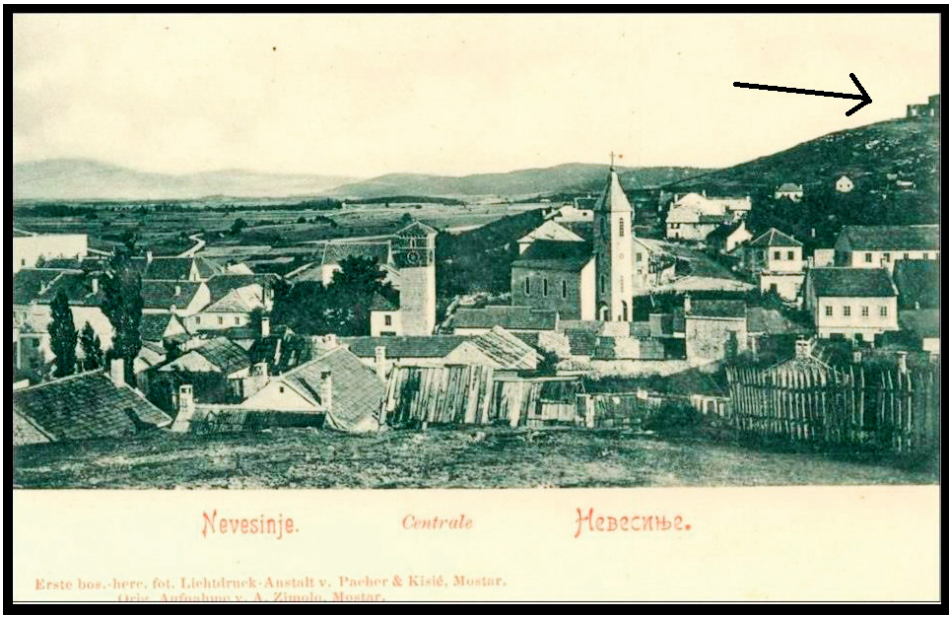
Ulazna originalna metalna vrata s otvorima za djelovanje pješačkim oružjem

Utvrda - Werk Grad iznad Nevesinja (detalj s razglednice)

90 mm, otvore za djelovanje pješačkim oružjem, cisternu i komunikacijsku opremu. Utvrda je u potpunosti srušena i na terenu nema nikakvih ostataka.

3.) Sjeverno od Nevesinja u selu Bojišta nalazila se provizorna vojarna tzv. Militar manover lager.[28] Inače u Nevesinju je bila locirana i II. bojna K.u.K. Böhmisches Infanterie Regi-

Pogled na centar Nevesinja, s desne je strane strjelicom označena topovska platforma utvrde

28 Vojarna za brze manevarske snage.

Lager Bojište kod Nevesinja

ment "Erzherzog Leopold Salvator" Nr. 18, čije je sjedište bilo u Königgrätz, današnja Hradec Králové u Češkoj. Osim spomenute na službi u Nevesinju bila je i IV. bojna K.u.K. Böhmisches Infanterie Regiment " Ernst August Herzog von Cumberland, Herzog zu Braunschweig und Lüneburg" Nr. 42 sa sjedištem u Theresienstadt (Češka) i pod zapovjedništvom pukovnika Carl Wöllnera.[29]

2.4. Stolac

Stolac za razliku od ostalih mjesta nije doživio znakovitu demografsku ekspanziju. Tijekom austrougarske uprave u gradu se nalazio sreski ured, zapovjedništvo vojne postaje, vojna bolnica, vojna skladišta za opskrbu, žandarmerijski vod i zapovjedništvo postaje, carinska i financijska straža. Grad je imao poštu i telegraf, izgrađen je vodovod, a telefonski promet uspostavljen je 1912. godine.[30]

Stolac je imao tri utvrde, velika utvrda iznad grada poznata kao Stari grad Stolac, s dvije platforme za topništvo koja pripada u kategoriju Werk, dvije utvrde stražarnice Wachhaus Komanje Brdo i njoj identična u blizini sela Topovina, te defanzivnu vojarnu koja je činila veliki kompleks vojnog logora.

1.) Werk Stari grad danas je nacionalni spomenik. Sastoji se od donjega grada, gornjega grada, središnjega platoa s gradnjom iz razdoblja austrougarske uprave, pristupnoga puta uz brdo u ukupnoj duljini od 1200 m udaljenosti od donje kapije sve do gornje kapije, kao i dijela brda ispod bedema. Stari je grad smješten na lijevoj obali Bregave, iznad Stoca, odakle se pruža pogled na naselje, plodno Vidovo polje, rijeku Bregavu i okolna brda:

29 http:/www.ah.milua.org, *Гарнизоны австро-венгерских вооруженных сил* (15. 1. 2015.).

30 I. Huseinović, *nav. dj.*, str. 19.

Hrgud na sjeveru, Komanje Brdo na istoku, Ošaniće na zapadu i uzvišenje Bašnik na jugu, na kraju Vidova polja. U dubrovačkim izvorima iz 1463. godine pod nazivom Stolac spominje se i Vidoški grad, odnosno stolačka utvrda i naselje ispod njega.[31]

Stolac je postao dio Osmanskoga Carstva, nakon osvajanja 13. lipnja 1465., ali ne postoje sigurni podatci da je u njemu držana posada, sve do početka 18. stoljeća. Austrougarska uprava uspostavljena je 1878. godine. Vojska je temeljito popravila Stari grad 1883. godine, a 1888. godine izgradila je modernu utvrdu, smještenu iznad one koja je postojala u razdoblju osmanske uprave.

Stari grad Stolac smješten je na uzvišenju iznad današnjega središta Stoca i predstavlja obrambeni objekt koji po svojoj veličini pripada u red najvećih bosanskohercegovačkih gradova. Složeni sustav kamenih zidova i kula upućuje na postojanje više građevinskih etapa, koje je teško razdvojiti. U 17. stoljeću grad je imao 13 kula i bio je najbolje utvrđen grad u Hercegovini. Kasnijoj fazi pripada dio građevina na zaravni brijega. Taj dio utvrda porušen je krajem 19. stoljeća kada je izgrađena austrougarska utvrda tipa Werk. Utvrda se sastoji od tri jasno podijeljene cjeline:

- Donji grad - sjeverozapadna strana (područje ispod austrougarskoga dijela grada, locirano sjeverozapadno u odnosu na taj dio grada) površine 8481 m^2.

- Srednji grad - (dio izgrađen u razdoblju austrougarske uprave na zaravni brda) područje od 2005 m^2.

- Gornji grad - (područje iznad Srednjega grada, locirano istočno od njega) i pokriva područje od 8579 m^2.

Srednji grad, površine 2005 m^2, zauzima središnji dio kompleksa. Ovaj dio izgrađen je od bijeloga klesanog krečnjaka i uključuje nekoliko objekata za garnizon. Dijelovi starih zidova iskorišteni su pri izgradnji novih objekata. Ovaj je kompleks imao tri cisterne (čatrnje) za vodu, utvrđeni dio bedema i skladište streljiva. Njegove su zidine djelomice oštećene, a ulazna je kapija obnovljena. Utvrda ima dva obrambena polukružna kaponira i dvije platforme za topove od kojih je jedna okrenuta prema istoku a druga prema zapadu. U unutrašnjosti se nalazi dio s vojarnom i svim njezinim elementima. Utvrda ima velik ulazni portal veoma sličan srednjevjekovnim dvorcima i utvrdama, a otvori za djelovanje topovima na platformama čak su i ukrašeni te sliče toparnicama na utvrdi Mamula smještenoj na otočiću lociranom na ulazu u Bokokotorski zaljev.

2.) Utvrda Wachhaus Komanje Brdo, istočno iznad Stoca, imala je zadatak kontrolirati klanac kroz koji je vodio put prema Trebinju. U tlocrtu je imala šesterokutni oblik i otvore s puškarnicama u svim smjerovima oko utvrde. Utvrda je djelomice srušena ali se još uvijek mogu vidjeti vrlo interesantni detalji od fino klesanoga kamena. Uz

31 http://www.kons.gov.ba, *Odluka o proglašenju povijesnog područja - Stari grad Stolac, nacionalnim spomenikom* (15. 12. 2014.).

Fotografija utvrde Werk Stari Grad iznad Stoca, 1900. godina

Lijepo očuvani istočni obrambeni kaponir

Otvor toparnice sa reljefnim ukrasima

Sklonište za ljudstvo

Pogled na kaponir i toparnice

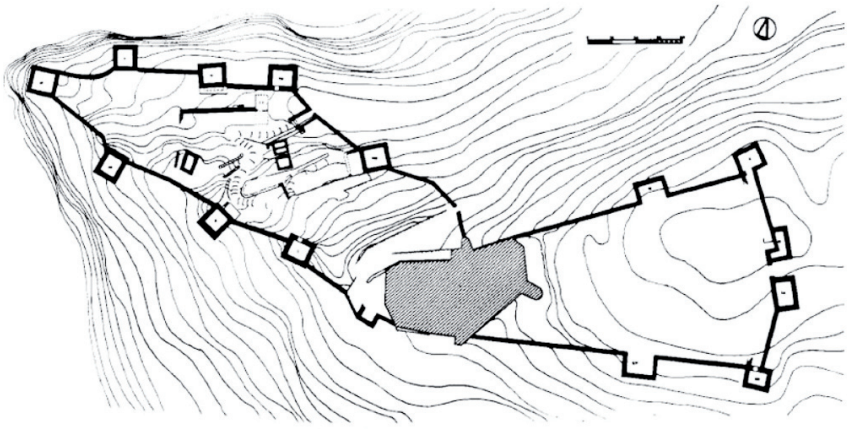
Pogled na toparnice iznutra

Pogled na utvrdu iz zraka

Puškarnice na zidu utvrde

Stolac tlocrt utvrde srednji osjenčani dio je K.u.K. utvrda

Ulaz u utvrdu, lijevo je sjeverni obrambeni kaponir

Unutrašnjost kompleksa

Unutrašnjost obrambenog kaponira na krovu je vidljiva armatura od valovitoga čeličnog lima i čeličnim gredama

Vidljiva je nova gradnja na starim zidinama. Veliki otvor desno je toparnica a lijepo su otvori za lako pješačko naoružanje

utvrdu je bio smješten i manji prateći objekt za smještaj posade. U blizini utvrde nalazi se kamen s uklesanom oznakom postrojbe IV. Baon InfRgt 50 koja je bila locirana u Stocu tijekom austrougarske uprave. Radilo se o IV. bojnoj austrougarske pukovnije - K.u.K. Ungarisches Infanterie Regiment "Friedrich Großherzog von Baden" Nr. 50 čije se zapovjedništvo s ostalim bojnama nalazilo u Karlsburgu (današnja Alba Iulija u Rumunjskoj). Zapovjednik pukovnije bio je pukovnik Carl Baitz von Szapár a ime je dobila po njemačkom (pruskom) velikom vojvodi Fridrihu badenskom.[32]

Stražarska utvrda Komanje Brdo

32 U austrougarskoj vojsci bio je običaj davati imena pukovnijama i po stranim državnicima i vojskovođama pa je tako jedna od K.u.K. pukovnija nosila ime po crnogorskom kralju Nikoli I., što je opozvano početkom Prvoga svjetskog rata.

Unutarnji zarušeni dio stražarske utvrde na Komanjem Brdu

Zarušeno stepenište u unutrašnjosti utvrde na Komanjem Brdu

Otvor za osmatranje na Wachhaus Komanje Brdo

Ostatci prateće vojarne od utvrde na Komanju Brdu

U blizini utvrde na Komanjem Brdu nalazi se kamen s uklesanom oznakom postrojbe IV. Baon InfRgt 50 koja je bila na službi u Stocu

3.) Druga gotovo identična Wachhaus locirana je na uzvišenju zapadno od središta Stoca prema Ošanićima. Ima identičan šesterokutni oblik u tlocrtu i za razliku od Wachhaus Komanje Brdo obložena je cementnim materijalom. Također je bio izgrađen manji prateći objekt za smještaj posade.

Stražarska utvrda na brdu Topovina tipa Wachhaus gledana iz utvrde iznad Stoca

4.) Defanzivna vojarna i danas je dobro očuvana sa svojim mašikulama a nekadašnji kompleks logora bio je puno veći. U blizini logora je bila i velika vojna bolnica, danas dobro očuvana.

Drugoj crti možemo dodati i još dvije defanzivne vojarne koje se nalaze u Ljubinju i Domanovićima. Obje su i danas dobro očuvane, a prva još uvijek ima metalne mašikule u krovištu. U Domanovićima je bila pozicionirana I. bojna K.u.K. Ungarisches Infanterie Regiment "von Boroevic" Nr. 51 čije se zapovjedništvo pod pukovnikom Ludwig Langendorf nalazilo u Rumunjskoj.

Čeoni dio glavne zgrade obrambene vojarne u Stocu

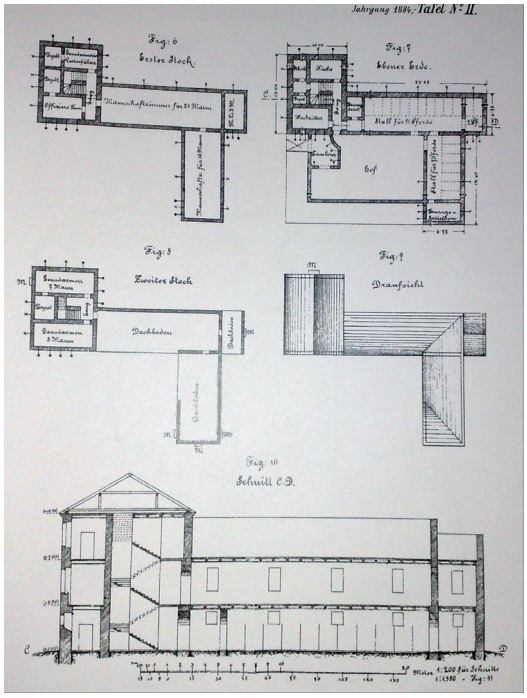
Krilo defanzivne vojarne u Stocu

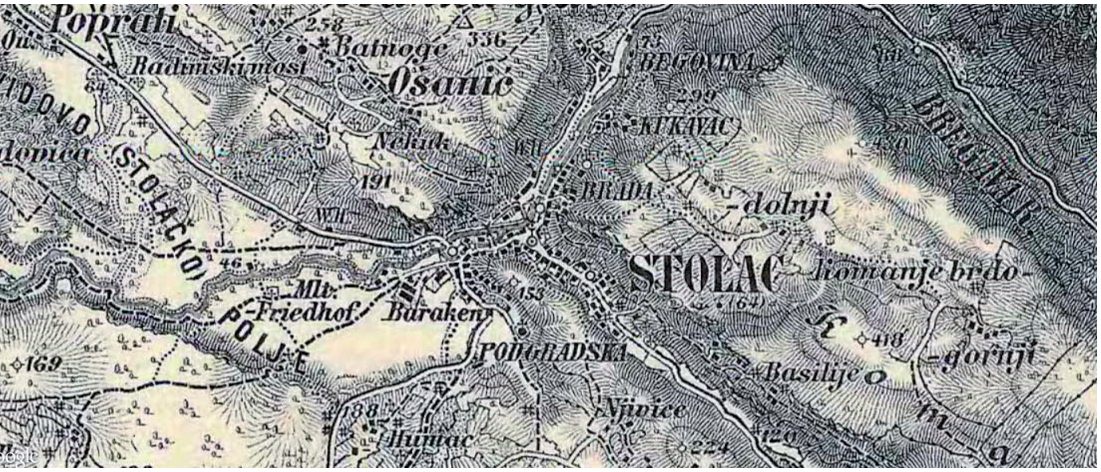
Obrambena vojarna u Stocu - unutarnji dio. Na zidovima ispod krova vidljive su metalne mašikule za blisku obranu vojarne

Nekadašnje područje obrambene vojarne u Stocu i današnje stanje

Plan defanzivne vojarne tipski građene i prilično sačuvane u Stocu

Detalj Stoca s austrougarske vojne karte.
Zapadno od grada označena je vojarna i vojno groblje

Defanzivna vojarna u Ljubinju

Metalna mašikula u krovištu defanzivne vojarne u Ljubinju

Pogled na bivšu vojarnu u Domanovićima danas iz krovišta je uklonjena metalna mašikula

Vojarna u Domanovićima 1908. s natpisom na fasadi

Zaključak

Austrougarska inženjerijska direkcija posvetila je veliku pažnju obrani i fortificiranju svojih istočnih granica. Najugroženiji dio istočne granice nalazio se u Hercegovini, te je 90% utvrda bilo i izgrađeno na njezinu području. Prva utvrđena crta nalazila se u području Trebinja i Bileće, a kao druga crta unutar Hercegovine izgrađena je obrambena crta Kalinovik, Ulog- Obrnja, Nevesinje, Stolac. Pojasna utvrda Mostar, kao upravno i vojno središte Hercegovine, s rijekom Neretvom činila je treću crtu obrane dalje prema zapadu Monarhije.

Utvrde u Hercegovini u potpunosti su ispunile svoju ulogu tijekom Prvoga svjetskog rata te taj dio bojišnice nikada nije bio ugrožen.

Austro-Hungarian forts in Herzegovina Defensive line: Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje, Stolac (*die zweite linie*)

Summary

Immediately upon arrival in Bosnia-Herzegovina in 1878, Austria-Hungary started building a new fortification system adjusted to modern warfare and contemporary military tactics.

With the construction of the fortification belt along the border with Montenegro in the areas of Trebinje and Bileca, the Austro-Hungarian Monarchy established first defensive line in Herzegovina, which was a guarantee of the eastern borders protection. As a backup, second defensive line was set in the belt of Kalinovik, Ulog-Obrnja, Nevesinje and Stolac. Beside these, there were very well-fortified cities of Sarajevo and Mostar, the latter being a background support to the first two mentioned Herzegovinian lines. Coming from the north, there was a line of three fortifications and large barracks in Kalinovik, the complex of Ulog-Obrnja with barracks and a fort above, which was a special type of 'moat' fortification, then Nevesinje with a fort and defensive barracks and finally Stolac with three forts and a large complex of defensive barracks. During World War I all the Austro-Hungarian forts in Herzegovina fulfilled their defensive function.

Unfortunately, the devastation of the Austro-Hungarian military fortifications, which began with the fall of the Monarchy, has continued up to day. Although the objects were built in the period between 1878 and 1918, they have kept not only historical but also aesthetic value.

The fact that only three Austro-Hungarian forts have been registered as national monuments (Bijela Tabija in Sarajevo - due to an older complex on the same site, Stolac - for the same reason as the previous, and Vraca in Sarajevo - as a location of World War II events) shows the negligence of the state for the fortifications more than 130 years old.

Keywords: fortification belt, the Austro-Hungarian army, defensive barracks, defensive line, artillery.